

Тетяна Гонтар

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ З ПОЛЬЩІ В ІСТОРИЧНІЙ СВІДОМОСТІ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена проблемам суперечливості й багатогранності історичного осмислення подій депортації українців. Ці події сприймаються як трагедія народу внаслідок низки причин – насильницького позбавлення батьківщини, втрат у міжнаціональному конфлікті, складності адаптації на новому місці.

Ключові слова: депортація, адаптація, міжнаціональний конфлікт, історична свідомість.

Проблема історичної свідомості найчастіше порушується в науковій літературі в двох аспектах – у власне методологічному, де вона досліджується як одна із форм суспільної свідомості з притаманними їй особливостями, і у конкретно-історичному, де під історичною свідомістю розуміють збереження подій минулого у спогадах та їх відображення у наукових дослідженнях. Метою даної статті є аналіз конкретного вияву історичної свідомості – відображення в ній депортацій українців з Польщі до УРСР у 40-х роках ХХ ст. Прагнемо побачити спільне і відмінне у відображенні згаданих, без сумніву, трагічних подій в свідомості суспільства на побутовому і науковому рівнях, тим більше, що значний масив наукової, публіцистичної літератури і спогадів дають для цього достатньо підстав.

Дослідження кожної проблеми має свої витоки й причини – не лише пізнавальні, але й позанаукові, що лежать у сфері ідеології та політики. Саме ці чинники в радянський період перешкождали дослідженню депортацій українців і вони ж сприяли формуванню так званої “білої плями” – коли відоме досить багатьом явище минулого не аналізувалось в історичній літературі, замовчувалось в публіцистиці, а якщо й згадувалось – то викривлено й лише з пропагандистською метою. На пострадянському просторі проблема депортації вперше була поставлена як звинувачення радянській системі у вчиненні насильства і здійсненні політики денационалізації та терору в книзі І. Біласа [1].

Предмет його вивчення – політика радянського тоталітарного режиму, її гостре й емоційне викриття, а не насильницьке переселення як процес, з його причинами, в тому числі й міжнародними. Разом з тим автор детально висвітлює створення апарату депортації, називаючи її організаторів, спираючись на документи показує примус щодо українців як метод, характерний для карально-репресивної системи.

Подібною за викривальним стилем, але спеціально присвяченою депортаціям українців була й монографія М. Г. Бугая [2].

Викривальний стиль висвітлення даного процесу зберігся і в подальших публікаціях. Він є цілком зрозумілим – адже мова йшла про події новітньої історії України, коли жертви депортації є живими свідками вбивств, пограбувань, наруги над релігійними і національними почуттями. Ці обставини забарвили дослідження проблеми українськими авторами в 90-х роках ХХ ст. В українських та польських архівах виявився значний масив документів, що раніше не публікувались і були красномовним свідченням трагедії українського населення. При цьому публікація документів, що зберігаються у польських архівах почалась раніше, в значній мірі завдяки зусиллям Е. Місила [3]. Саме тому наступним кроком став вихід з друку збірок документів із відповідними вступними статтями і коментарями [4].

Вже в першому томі збірки документів “Депортації...” вступна стаття Ю. Сливки містила суспільні та наукові оцінки як політики депортацій, так і трагедії народу, на який вони були спрямовані. Тоді досліджувана проблема була ще досить новою, публікація документів відкривала нові можливості для її глибокого дослідження. Разом з тим оцінки радянського керівництва як тоталітарного режиму не були ще загальноприйнятими в

середовищі українських істориків, тому дана вступна стаття містила і їх поруч з оцінкою польського керівництва часів депортації: “Здійснені тоталітарними режимами Радянського Союзу та Польщі репресивно-депортаційні акції щодо українців, поляків та євреїв були виявом антинародної сутності тих режимів” [5].

Саме таким стало сприйняття суспільною думкою України насильницьких депортаційних дій тоталітарних режимів, радянського в першу чергу, щодо українців, що проживали на Посянні, Лемківщині, Холмщині, Підляшші. В суспільній свідомості міцно утвердилось сприйняття депортаційних процесів як пов’язаних з позбавленням історичної гілки українства звичних місць проживання – малої батьківщини, тих коренів, що жили етнічну своєрідність культури українців, які проживали в Польщі. Вияв національних почуттів у процесі дослідження даної проблематики був відчутним, адже мова йшла про насильницьку депортацію українців з українських етнічних територій.

Наукова думка, що розвивалась у цьому напрямі, призвела до деталізації досліджень не тільки самої організації депортації українців, але і вивчення процесів їх адаптації до радянської дійсності.

Саме заглиблення в повсякденне життя українців, депортованих з Польщі у 1944–1946 рр., дає можливість виявлення тих побутових труднощів і проблем, з якими вони зіткнулися в УРСР, в новій для них соціальній обстановці. В свою чергу, без деталей, притаманних історії повсякденності, важко збагнути, чому переселення на Україну українців могло стати і стало для останніх трагедією. Адже термін депортація відображає не тільки сам процес насильного позбавлення звичного середовища, але й втрату батьківщини. Заглиблення у повсякденне життя переселенців допомагає зрозуміти драматизм їх становища, що на довгі десятиліття обернулось оцінкою переселення як трагедії. Цікаво, що джерелами такого дослідження можуть слугувати не тільки спогади, як це прийнято вважати, але й офіційні документи, зокрема, звіти працівників державних органів.

Вражає один випадок, детально описаний державним службовцем, котрий перевіряв господарське становище переселенців. Його також обурило несправедливість районного керівника щодо селянина. Переселенець А. Матюх, поселений в колгоспі ім. Сталіна Котовського району, привіз з собою з Польщі гарного коня. Після вступу селянина до колгоспу коня “усуспільнили” – забрали до колгоспної стайні. Селянинові важко було розлучатися з улюбленим конем, але він не скаржився. Після роботи приходив до стайні, доглядав за конем, голубив його. Так тривало до того часу, поки голова райвиконкому не побачив цього коня і не виміняв його в колгоспі для себе [6]. Це вже вкрай обурило А. Матюха, він став скаржитися, але чи повернув собі коня – невідомо.

До самоуправства додавались образи і знущання. В Запорізькій області в колгоспі ім. Уральського полку Куйбишевського району місцеві колгоспники на чолі з головою Александровим відкрито говорили переселенцям: “Нащо ви сюди приїхали, ми і без вас обійдемося”. В колгоспі ім. Сталіна Запорізького району голова Євстаф’єв побив 75-річного переселенця Гаца за те, що він не дав свою корову на польові роботи [7].

В іншому випадку голова сільради заявив переселенцям: “Щоб я вас жодного в церкві не бачив”. Жінки-переселенки скаржились на те, що без жодної причини їх сварять “матом”. Самоуправство, неповага ускладнювали і робили болісною адаптацію переселенців на нових місцях.

Такий фактологічний зріз подій на рівні історії повсякденності відображений не лише в наукових дослідженнях, але й у спогадах самих переселенців. Отже, результатом такого осмислення подій стало їх піднесення до рівня національної трагедії, яка розгорталась не лише в процесі самої депортації, але й в УРСР. Її складовою стало пристосування переселенців до колгоспної системи, коли селяни переставали бути власниками і господарями, перетворювались на низькооплачуваних найманих робітників.

Втім, таким підходом до проблеми, хай і обґрунтованим, закономірним, її дослідження не обмежується. Вищезгадане не може заперечити тих фактів, що долі багатьох депортованих склались успішно. Життя є багатоплановим, у ньому присутнє соціальне й

особисте. Варто відзначити і висновки соціальних психологів про те, що верстви людей, зрушені зі звичних місць проживання політичними обставинами, нерідко демонструють особливу мобільність, здатність долати труднощі й змінювати на краще навколишнє середовище.

Цікавою є соціологічна стаття Г. Боднар, де авторка на основі контент-аналізу інтерв'ю з переселенцями виявила суперечливе й динамічне сприйняття ними самими пережитих подій. Люди розповідали про негативні й позитивні сторони свого життя в Польщі та в Україні, при цьому їх оцінки – позитивні й негативні – неодноразово змінювались. Авторка пояснює ці процеси наявністю так званих “блукуючих образів” у свідомості переселенців [9, с. 24].

Певна суперечливість побутового рівня історичної свідомості є закономірною. Життя ніколи не сприймається людиною як суцільна трагедія. В ньому завжди є місце для світлих образів і позитиву. Спогади про життя в Польщі були сповнені жалю за школою, читальнею, самодіяльними концертами, релігійним вихованням. Добре життя в Польщі пов'язувалося із родинними стосунками, з наявністю приватної власності, а нерівність людей сприймалася як належне. Так само, життя в Україні в спогадах переселенців мало свої переваги, було спокійним і безпечним. Але воно значно погіршилось з примусом вступати до колгоспів. Негативно впливали на оцінку ситуації бідність, голод, відсутність житла, брак свободи віросповідання, а для тих, хто опинився на півдні України, великою проблемою були незвичні природні та кліматичні умови [9, с. 25].

Звичайно, дослідження рівнів історичної свідомості дасть багатий матеріал для розуміння багатогранності сприйняття народом його історії, уточнить оцінки, розрізняючи ті, що склалися під впливом самих подій, і ті, що запозичені з розгляду їх через багато років на фоні критики самої практики насильницьких депортацій, утисків національного життя та інших реалій повоєнного суспільного життя в УРСР.

Одним із болючих і найбільш суперечливих елементів у спогадах переселенців, та й у історичній свідомості суспільства є польсько-український міжнаціональний конфлікт, який трагічно забарвлював згадані події, а в значній мірі й був причиною депортації. Переселенці неоднозначно згадують поляків, з котрими жили поруч не одне десятиліття, родичалися, а згодом стали ворогами. Відсутні однозначні характеристики поляка як ворога. Самі переселенці характеризують відносини між народами як нормальні до певного часу – коли раптом все змінилося. Саме характер цієї зміни і є недостатньо досліджений в історичній літературі.

На думку українського історика Володимира Сергійчука жорстокий терор проти українського населення, започаткований у роки війни польськими шовіністами, які у такий спосіб реагували на успіхи українців на церковно-релігійній і суспільно-громадській ділянках. Він же звинувачує польське підпілля у співпраці з окупантами проти українських політичних сил [10, с. 177].

Польський історик Ришард Тожецький вважає, що особливе загострення конфронтації відбулось після винищення УПА поляків на Волині. Однак він не вважає, що терор був одностороннім, згадує, що й українці мали свої вимордовані й спалені села на Ковельщині, а також Тиліче, Літини, Радовіце, знищені польськими збройними загонами ще у липні 1943 року. А як наслідок загибелі поляків на Волині, у 1944 р. посилювався польський терор проти українських сіл на лівому березі Бугу, в Південній Любачівщині та проти сіл над Сяном [11, с. 268].

Важко погодитись з твердженням про раптове погіршення стосунків між народами без участі політичних сил. Джерела поглиблення конфронтації не могли критися тільки в присутності німецьких окупаційних військ, так само як не була головною причиною такої конфронтації присутність радянських військ у 1944 р. Варто пригадати відродження польської державності після Першої світової війни з притаманним їй польсько-українським конфліктом – війною із ЗУНР, окупацію німцями території польської державності і спроби АК визволити ці території власними силами – події, що драматизували для поляків боротьбу

за державу. В таких умовах боротьба ОУН–УПА за українську державу сприймалася вкрай вороже.

Польське підпілля уважно спостерігало за всіма подіями в українському підпіллі. АК була досить добре обізнана з ідеологією українського націоналізму, та структурою українських громадських організацій. В полі її зору були їх інструкції, документи, навіть такі, як програма занять українських курсів з національного виховання [12, арк. 21].

Керівництво АК готувало для лондонського еміграційного уряду аналітичні звіти про розвиток українського національного руху [12, арк. 40–43], підготувало збірку матеріалів про українське питання в німецьких планах [12, арк. 62], політичні портрети Олександра Шульгіна, міністра закордонних справ УНР, Симона Петлюри, Дмитра Донцова [12, арк. 63, 66, 77], матеріали “Про бунт Ярого і Бандери” [12, арк. 72].

В польському еміграційному уряді були різні плани з українського питання, однак, в жодному він не збирався поступатись територією для намірів українського підпілля для творення власної держави. Таким чином, міжнаціональний конфлікт між поляками і українцями був і на політичному рівні, а у час війни, коли у кожній політичній силі існували збройні угруповання, набув характеру військової конфронтації.

У своїй статті, присвяченій депортаційним процесам у свідомості українців, М. Литвин відзначає, що пам’ять переселенців зафіксувала охоронну щодо українців діяльність УПА на Закарзонні. Вважалося, зазначає автор, що українські повстанці спалюють не польські, а опустілі через переселення українські села, щоб їх не зайняли польські переселенці [13, с. 17]. Ці дії для УПА були цілком логічними, вона чинила опір депортації, захищаючи українське населення, оскільки без нього на цих українських етнічних територіях не могло бути і української держави. І, звичайно, тільки спаленням виселених сіл військові дії не обмежувались.

Історична пам’ять переселенців зберігає звичаї, традиції, пісні і мову рідного краю. Вони також є невід’ємним елементом історичної свідомості. Збереження цих етнічних самобутніх культурних витворів забарвлює історичну свідомість емоційно, надає багатства і оптимізму, а також і суму за втраченим етнічним середовищем.

Феномен історичної свідомості, що включає як побутовий, так і науковий рівні, не позбавлений суперечностей, але разом з тим і стереотипів. У випадку з суспільним осмисленням депортацій українців він виразно етноцентричний, трагічно забарвлений, разом з тим останні наукові дослідження додають усвідомленню подій минулого потреб міжнаціонального порозуміння і погляду на них, як на спільну історію.

Список використаних джерел

1. Білас І. Репресивно-командна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с. 2. Бугай М.Г. За повідомленням НКВС СРСР... (Про депортацію населення України у 30–40-х роках.) – Київ, 1992. – 275 с. 3. Miśło E. Akcja “Wisła”. – Warszawa, 1993. – 432 s. 4. Депортації/ Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. – 761 с. 5. Сливка Ю. Витоки і наслідки національної трагедії // Депортації / Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади у трьох томах. – Т. 1. – Львів, 1996. 6. ЦДАВОВУ. – Ф. 4625. – Оп. 1. – Спр. 11. 7. ЦДАВОВУ. – Ф. 4625. – Оп. 1. – Спр. 12. 8. ЦДАВОВУ. – Ф.4625. – Оп.1. – Спр. 13. 9. Боднар Г. “Там було добре і тут є непогано жити”: особливості історичної пам’яті українців, переселених з Польщі // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Вип. 2: Депортації 1944–1851. – Львів, 2007. – С. 20–36. 10. Сергійчук В. Становище і доля українців у Генеральному губернаторстві (без Галичини) в роки німецької окупації // Україна–Польща: важкі питання. – Т. 4. / Матеріали IV міжнародного семінару істориків “Українсько-польські відносини під час Другої світової війни”. – Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. – Варшава: TYRSA, 1999. – С. 166–184. 11. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy (Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej). – Warszawa, 1993. – 350 s. 12. Archiwum Akt Nowych. – Zesp. Armija Krajowa. – Sygn. 203/ V-44. 13. Литвин М. Депортації 1944–1951 рр. у суспільній свідомості українців // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича. – Вип. 2: Депортації 1944–1851. – Львів, 2007. – С. 12–19.